viszonyulást kialakítani a jelenleg körülöttünk zajló eseményekhez is, mert csak így őrizhetjük meg a függetlenségünket. (*Magvető*)

BAKÓ SÁRA

Vége a komédiának

MADÁCH IMRE: *AZ EMBER TRAGÉDIÁJA. EREDETI SZÖVEG NÁDASDY ÁDÁM PRÓZAI FORDÍTÁSÁVAL*

Látens hiányérzet támadna az emberben, ha Madách Imre születésének bicentenáriuma új *Tragédia*-kiadás nélkül telt volna el. A Madách-évfordulók rendre „kitermelik" a maguk reprezentatív *Tragédia*-edícióit, amelyek – kialakításukban, külalakjukban, szövegfelfogásukban, filológiai apparátusukban – valamilyen módon eltérnek, jó esetben kiemelkednek a korábbi évek-évtizedek kiadásrengetegéből. Bevezetésként hadd essék szó néhányról. Az Athenaeum Kiadó – miután megszerezte a kizárólagos jogokat Madách Imre műveinek kiadására – számos, gazdagon illusztrált, színvonalas munkát szentelt *Az ember tragédiájá*nak. Mind közül kimagaslók azok a díszkiadások, amelyek Zichy Mihály klasszikussá vált narratív jellegű rajzaival hagyták el a nyomdát. A szerző születésének centenáriumára jelent meg *Az ember tragédiája* első kritikai szövegkiadása Tolnai Vilmos szerkesztésében. Már e kiadás fogadtatásakor nyilvánvalóvá vált, hogy a *Tragédia* szövegváltozatainak egymáshoz való viszonya milyen problematikus, olyan döntő kérdéskör, amely a drámai költemény alakulás- és kiadástörténetét érinti. A Madách-filológia sokáig nem is volt képes nyugvópontra jutni az eredeti – Arany és Madách autográf javításait tartalmazó – kézirat, az első kiadás, valamint a második, javított edíció között feszülő textológiai-filológiai problémahalmaz tárgyában. Már viszonylag korán felvetette Tolnai egy olyan szövegkiadás elkészítésének szükségességét, amely képes rendet vágni *Az ember tragédiája* szöveguniverzumában, egymás komplementereiként kezelve és közölve az eredeti kéziratot és a nyomtatott verzió(ka)t. A Tolnai által javasolt megoldásra azonban évtizedekig várt a szakmai közönség: jó nyolcvan év telt el, mire a mű szinoptikus kritikai kiadása megszületett, Kerényi Ferencnek köszönhetően.

Kerényi kiadása párhuzamosan közli a változatokat: a páros oldalakon olvasható a kéziratból rekonstruált fakszimile-szöveg, bőséges szövegkritikai jegyzetapparátussal ellátva, míg a páratlan oldalakra az ún. *megállapított* kritikai szöveg került. Az olvasó így bő félezer oldalon keresztül követheti végig a szöveg keletkezését, a módosításokban, törlésekben, javításokban, betoldásokban testet öltő alakulástörténetét. A sajtó alá rendezőnek a szövegromlást tekintve sem volt egyszerű dolga, a különféle népszerű kiadásokban – ti. *Az ember tragédiája* kiadásainak se szeri, se száma, alig találhatni olyan magyar nyelvű kiadót, amelyik az évtizedek során ne adta volna ki Madách művét – ugyanis rendkívül sok értelemzavaró sajtóhiba gyűlt fel, sőt a szöveget gondozó filológusok, szerkesztők vitatható döntéseinek sokaságával is meg kellett birkóznia. Mivel a szövegromlásra már a második (a szerző életében az utolsó) kiadásban találhatók nyomok, a folyamat viszonylag korán

megindult, az eszkalálódásért azonban olyan edíciókat is felelősség terhel, mint a *Tragédia* „helyreállított" szövegét közlő Szabó József-gondozta (Bálint Endre által illusztrált) díszkiadás. A szerkesztő a szöveg egyes helyein gyakorlatilag negligálta Arany javításait, „visszaállítva" az (általa) eredeti(nek vélt) szövegállapotot (Madách első fogalmazását), ezáltal létrehozva egy sajátosan kevert – mondhatnánk: kontaminált –, az idáig nem létező szöveget. (Mindezekről lásd: Madách Imre, *Az ember tragédiája. Szinoptikus kritikai kiadás*, kiad. Kerényi Ferenc, a mű kéziratának írásszakértői vizsgálatát végezte Wohlrab József, Argumentum, Bp., 2005.) A Kerényi-féle „fegyvertény" után tehát minden népszerű kiadás számára rendelkezésre áll egy olyan megbízható alapszöveg, amely mentes a Madách-filológia évtizedes terheitől, tévedéseitől, káros beidegződéseitől. A szinoptikus kritikai kiadás elkészülte után jogosan vetődhet fel a kérdés: mi a feladata a jövő filológusának ezután (mindig lesz feladata!), hiszen úgy tűnhet, hogy elkészült az „ideális", a textológiai-filológiai optimumra törekvő kiadás, „be van fejezve a nagy mű".

Talán a bevezetőből egyértelművé vált, hogy a Magvető gondozásában megjelent, az eredeti szöveg és Nádasdy Ádám prózai fordítását párhuzamosan közlő *Tragédia*-kiadás a reprezentatív edíciók sorába tartozik. Lehetséges-e új színfoltot vinni a *Tragédia*-kiadások történetébe? A kérdésre egyértelműen *igen* a válasz akkor, ha olyasvalaki tesz kísérletet rá, aki – Illyés Gyula szavait parafrazeálva a *Bánk bán*-átigazítás (vagy ahogyan ő nevezi: ajánlat) előszavából – kész „megcsiszolni a drágakövet" azokon a pontokon, amelyeken még magán viseli a „régi kori kőzet" nyomait. Madách színművének mostani kiadása felépítésében, szerkezetében a *Bánk bán*éhoz hasonló: Nádasdy fordítása mintegy kiegészítő, magyarázó szerepben társul az alapszöveghez, ilyeténképpen egy speciális szövegkiadásról beszélhetünk, Nádasdy Ádám tehát egy személyben filológus és fordító. Bár másként épül fel, érdemes szólnunk a *Csongor és Tünde* új változatáról is, amely szintén a *Színház az egész* sorozatban jelent meg, Nádasdy magyarázó jegyzeteivel kiegészítve, a függelékben közölve azoknak a monológoknak a prózai fordítását, amelyek manapság már nehezen érthetők. A prózai átiratok célkitűzése: közel hozni a 19. század (klasszikusnak számító, de a nyelvi távolság áthidalhatatlanságát tekintve a 21. századi befogadótól egyre távolabb kerülő) színpadi műveit a közönséghez, felnyitni a magyar drámairodalom kanonikus szövegeit a mai olvasók számára. Eleve kockázatosak Nádasdy kísérletei, hiszen nem tudni, hogyan fogadja a közvélemény a nemzeti klasszikusok mai nyelvre történő lefordítását, egyáltalán felismeri-e a vállalkozás hátországában munkáló „értékőrző/-mentő" szándékot, noha a magas színvonalra Nádasdy kiváló nyelv- és dramaturgiai érzéke, évtizedes műfordítói tapasztalata egyaránt garancia. Nádasdy Dante- és Shakespeare-(újra)fordításainak népszerűsége, a színházi bemutatók sokasága egyértelműsíti, hogy a költő-műfordító alapvetően a két szerző értő, modern „tolmácsaként" vált mára megkerülhetetlen szaktekintéllyé. Kétségtelen, hogy a Katona, Vörösmarty vagy Madách színműveiből készült prózai átiratokat is ugyanaz a műfordítói éthosz hívta életre: a nehéz szövegeket érthető módon közvetíteni a befogadók felé. (Vö. Visy Beatrix, *Magyarról magyarra – avagy, „minden fordítás cukrot tartalmaz". Nádasdy Ádám műfordítói alkatáról és nézeteiről = A fordító mint kultúra- és irodalomközvetítő*, szerk. Busa Krisztina, János Szabolcs, Tamássy-Lénárt Orsolya, Kolozsvár–Nagyvárad, Erdélyi

Múzeum-Egyesület – Partium Kiadó, 2022, 251–260; Horváth Lajos, *Giottótól a Tragédiáig, avagy Dantén és Shakespeare-en is túl. Nádasdy Ádám eddigi mintegy negyvenéves műfordítói pályaíve*, Parnasszus 2023/3., 65–78.]

Már-már magától értetődő lépésnek tűnik a *Bánk bán* és a *Csongor és Tünde* után *Az ember tragédiája*, az ún. „nemzeti triász" harmadik, időben utolsóként elkészült darabjának kiválasztása. Madách főművének műfaji besorolása – főként Vörösmarty színművéhez hasonlóan – meglehetősen problematikus, hiszen „drámai költeményként", „drámaként", „színdarabként", „színpadi műként" egyaránt hivatkozik rá az irodalomtörténeti és a színházi diskurzus. A kategorizálást övező bizonytalanság – a műfajiságot érintő körülményeskedő fogalmazásmód – a terjedelmes drámaszöveg „színpadképtelen" beállításaiból, egy-egy jelenet vagy „látvány" szcenikai megvalósíthatatlanságából eredeztethető, azt ugyanis már a korabeli kritikusok felismerték, hogy a *Tragédia* „könyvdráma": nem a színpadra készült (közismert, hogy a színpadon csak az eredeti szöveg lerövidítésével adható elő). Színpadképei, szerzői utasításai azt teszik nyilvánvalóvá, hogy Madáchot kevésbé érdekelték a színházban való előadhatóság dramaturgiai/látványtechnikai kritériumai; víziói gyakran túlnőnek a színpadi kereteken, amint azt Nádasdy jelzi is az egyik szerzői utasításhoz írt jegyzetében: „Madách fantáziáját nem korlátozták a színpadi megvalósítás lehetőségei." Arany idevágó szavait idézve: „erősebben gondol, mint képzel" (Arany János – Szász Károlynak, Pest, 1862. jan. 13.). Noha a színpadra állítás terve szinte már egykorúan felmerült – bár semmiféle szövegnyom nem utal arra, hogy magát Madáchot foglalkoztatta-e a kérdés –, a Paulay Ede rendezte ősbemutatóra csak 1883. szeptember 21-én került sor, közel húsz esztendővel Madách halálát követően.

Mégis, *Az ember tragédiája* az irodalom- és színháztörténet, a kulturális emlékezet elidegeníthetetlen része. Az alsósztregovai „oroszlánbarlangból" világhódító útra indult mű évtizedről évtizedre képes rezonálni a különböző művészeti ágak aktuális tendenciáira, elvárásaira, képes idomulni a különféle adaptációs távlatokhoz. *Az ember tragédiája* szerteágazó művészetközi kapcsolati hálóját a képző-, zene-, film- és színházművészeti transzformációi; a Madách alapművéből inspirálódó irodalmi dialógust a *Tragédiá*t nyersanyagként hasznosító kortárs feldolgozások; míg az irodalomtörténeti diskurzus elevenségét a kiadások, értekezések sokasága teszi láthatóvá (Máté Zsuzsanna, *Az ember tragédiája a művészetekben – az összehasonlító művészettudomány felől*, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged, 2023). Számos fordítása ismert, a közönség német, francia, lengyel, holland, latin, szerb, horvát, cseh, román, orosz, szlovák, olasz, angol, eszperantó, héber, finn, jiddis, svéd, bolgár, észt, szlovén, ukrán, japán, portugál, örmény, arab, spanyol, dán, grúz, norvég, katalán, hindi, lovári, török, galego, indonéz és pular nyelveken ismerheti meg Madách művét (Radó György – Andor Csaba, *Az ember tragédiája a világ nyelvein*, Madách Irodalmi Társaság, Balassagyarmat–Szeged, 2014). A magyar irodalomban kevés mű büszkélkedhet hasonló nemzetközi recepcióval. Az első kiadás és a színpadi ősbemutató óta stabil a jelenléte az irodalmi/művészeti térben, edíciók és adaptációk tömkelege jelzi Madách drámai költeményének továbbélését – úgy tűnik tehát, hogy míg Ádám fokozatosan öregszik, a *Tragédia* kortalan. Az Athenaeum jubileumi *Tragédia*-kiadásának (1923) előszavában Babits a drámai költemény maradandóságát a következőképpen foglalta össze: „Száz esz-

tendeje, hogy Madách Imre megszületett: olvasd újra művét s úgy fog hatni rád, mint valami véres aktualitás, korod és életed legégetőbb problémáival találkozol, szédülten és remegő újakkal teszed le a könyvet. A versek, amik nehézkesek és avultak voltak megírásuk napján, frissek ma, mintha tegnap keltek volna: mint némely sütemény, mely szárazan és keményen jön ki a sütőből, frisséget nyer az idő fürdőjében." Kétségtelen, hogy a továbbélésben Nádasdy Ádám „befogadóbarát" prózai fordításának is oroszlánrésze lesz.

Keskeny határmezsgye húzódik az átdolgozás különböző típusai között, attól függően, hogy az átdolgozást végző szerző milyen előzetes szándék szerint nyúl a szöveghez – egyáltalán kiket szólít meg, milyen célt szolgál a szóban forgó mű átalakítása: csak tartalmi sűrítésről, lerövidítésről beszélhetünk, vagy az eredeti szöveg radikális (sok esetben túlzóan merész, már-már provokatív) átírásáról, átstilizálásról, esetleg nyelvi regiszterváltásról. Legyen szó bármelyik gyakorlatról, az átdolgozások elkészítését rendre valamiféle „jobbító" szándék vezérli, döntően ama kanonizált szövegművek esetében, amelyeket „kötelező olvasmányként" sulykol az alap- és középfokú oktatás, s amelyek a széleskörű társadalmi diskurzusban minduntalan az olvasástól való elidegenítés bélyegével kerülnek előtérbe. A különböző típusú (és színvonalú) átdolgozások általában egy konkrét olvasóközönséget céloznak meg: a gyermekolvasók, a kis- és középiskolás korcsoport értelmi képességéhez, nyelvi kompetenciájához igazodva tesznek kísérletet a szövegek „egyszerűsítésére". Számos példa említhető a világ- és a magyar irodalomból egyaránt „az ifjúság számára átdolgozott" címkét viselő kiadásokra. A 19. század végén és a 20. század első évtizedeiben különösen nagy divat volt a „serdülőkorúakat" célzó átdolgozások készítése, amint azt Benedek Elek (*Toldi*); Prém József (*Gulliver*); Bródy Sándor (*Az arany ember*; *És mégis mozog a föld*; *Rab Ráby*); Radó Antal (*Don Quijote*); Havas Adolf (*Iliász*); Geréb József (*Odüsszeia*); Mikes Lajos (*Bőrharisnya*; *Copperfield Dávid*); Benedek Marcell (*Tamás bátya kunyhója*), Halácsy Endre (*Emil és a detektívek*) vagy Móricz Zsigmond (*A rajongók*) átiratai példázzák. *Az ember tragédiájá*ból nemrégiben Wittich Zsuzsanna írt novellizált – voltaképp regénynyi terjedelmű – változatot *Luciferi víziók* címen, hasonló elgondolásból, mint Nádasdy, ám sok esetben érintetlenül hagyva a madáchi szöveget. A jól vagy kevésbé jól sikerült átiratok kategorizálása korántsem magától értetődő, hiszen a szakirodalmi diskurzusban sincs konszenzus az egyes terminusok használatát illetően, problematikus tehát – azaz hermeneutikai kérdés –, hogy az egyes szövegek esetében átdolgozásról, adaptációról, parafrázisról van-e szó, vagy fordításról (Vö. Dobás Kata, *Az átdolgozások „hasznáról és káráról"*, Forrás 2009/9., 39–54.).

Nádasdy Ádám – mint a *Bánk bán* és a *Csongor és Tünde* egyes szövegegységei esetében is láthatóvá vált – nem az átdolgozás gyakorlatát követi, nem parafrázist készít, hanem fordít, még ha a magyarról magyarra történő fordítás elsőre banalitásnak is tűnhet. Ám egyáltalán nem az, hogyha a forrásnyelv és a célnyelv – a 19. századi és a mai magyar – nyelvállapotait összevetjük. Nádasdy tehát „tolmácsol": a régi magyar nyelvről a maira. A kiadvány a mai helyesírás szabályai szerint közli Madách eredeti szövegét, a szemközti oldalon pedig a Nádasdy-féle prózai fordítást, amit a tipográfia is szemléltet: a két szövegváltozat más-más betűtípussal van szedve. Nádasdy átirata egyben magyarázó „segédeszközként" funkcionál, a

21. századi olvasó nyelvhasználatához igazodó, de az eredeti szöveg integritását érintetlenül hagyó „alternatívát" kínálva fel. Vagyis önmagában a fordítás Madách szövege nélkül aligha működne, legalábbis elveszne az a komplementaritás, ami a szövegek párbeszédéből alakul ki. A nyelvi-poétikai teremtőerő ugyanis Madách művében keresendő, amint azt Nádasdy is szóvá teszi: „Egyik célom éppen, hogy megmutassam, milyen szépen, emelkedetten fejezi ki Madách azt, amit lehetne laposan is." (8.) Vegyünk egy példát a második színből. Madáchnál: „Tudsz mint az Isten, *azt* ha élvezed; / *ettől* örök ifjú marad kecsed." Nádasdynál: „Mindentudó leszel, mint Isten, ha *abból* a gyümölcsből eszel; örökifjú marad szépséged, ha *ebből*." (48–49. – Kiemelések az eredetiben.) Nádasdy a formahűséget feladva prózában fordít, a nyelvi aktualizálásnak, a közérthetővé tételnek, valamint a jól mondhatóságnak ugyanis a poétikai forma, a verselés elhagyása – a „költőietlenítés" – az ára. (Vö. Visy, *l. m.*, 254–256.) A versmérték, az írásmód, a szóhasználat, a központozás részleteivel az utószó foglalkozik kimerítően.

A *Tragédia* kétségkívül bővelkedik a poétikai-költői erővel bíró szavakban, nyelvi alakzatokban – noha a Madách nyelviségét bíráló minősítések klisévé merevedtek az irodalomtörténeti diskurzusban, a színmű nyelvi nehézségeit/nehézkedéseit érintő kritikák Aranyig vezethetők vissza: „Kár, hogy verselni nem tud jól, nyelve sem ment hibáktól." (Arany János – Tompa Mihálynak, Pest, 1861. aug. 25.); „Csak itt ott a verselésben – meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lyrai részek nem eléggé zengők." (Arany János – Madách Imrének, Pest, 1861. szept. 12.) –, ámde nyilvánvaló, hogy napjaink olvasójának – legyen bármilyen literátus – bizonyos szöveghelyek, kifejezések kihívást jelentenek, és már csak (internetes) szótár segítségével értelmezhetők. Az idő óhatatlanul érezteti az erodáló hatását az előző századok irodalmi szövegein: az egykor közismert jelentésű, mindenki által használt szavak, nyelvi fordulatok elvesztek a múlt ködében, jelentésmódosuláson vagy -bővülésen mentek keresztül, elhasználódtak, közhelyesedtek vagy kikoptak a köztudatból. Manapság túlságosan archaikusak, értelmetlenek, mást jelentenek, indokolatlanul felülstilizáltnak vagy egyenesen nevetségesnek hatnak (lásd *demagóg*; *dőre*; *hagymáz*; *hímpor*; *járom*; *kéjhölgy*; *lél*; *leszesz*; *malaszt*; *nemtő*; *nyegle*; *pór*; *tömkeleg*; *zűr*). Az elsőre alulpoétizáltnak, alulretorizáltnak tűnő fordítás a jelenkori – kevésbé választékos – nyelvi regiszterekhez igazodik, a megért(et)és szándéka szerint. Nádasdy olyankor is fordít, amikor a „beavatkozás" nem feltétlenül szükséges, hiszen nincsenek nyelvi akadályai az értelemadásnak, ám a *varietas delectat* alapján Nádasdy ilyeténképpen adja az olvasó tudtára: a prózai átirat úgy *ugyanaz*, hogy egyben szándékoltan *más* is.

Az eredeti szöveg megértését bőséges jegyzetapparátus segíti – értelmezéskönnyítő nyelvi és tartalmi magyarázatok egyaránt. A jegyzetek egyrészt ráirányítják a figyelmet a madáchi alapmű egyes szöveghelyeinek többértelműségére, az értelmezési lehetőségek sokféleségére. Madáchnál: „Nem úgy, nem úgy! Mért éltél volna eddig, / ha most halnál meg, amint föllelél?" Nádasdy a citátumhoz kapcsolódó lábjegyzetében kétféle (egyformán legitimnek tekinthető) értelmezést ad: „Ez alighanem úgy értendő, hogy a házaspár egy ideje el volt választva egymástól, és most váratlanul találkoztak. (Úgy is érthető, hogy kapcsolatuk friss, tehát nemrég találtak egymásra az életben.)" (88.) Másrészt sok esetben konkrét magyarázatként funkci-

onálnak: „Eltitkolom, mit lelkem felfogott" – „Értsd: nem teszem közzé tudományos felfedezéseimet. (A valóságos Kepler közzétett mindent.)" (256.); „Azt vélitek tán, a pénzt csak lopom?" – „Értsd: nekem csak abból van jövedelmem, amit a vendégeim fogyasztanak." (332.); „Pulya, ki más segítséget keres" – „Értsd: valaki megsértette Cassiust, ezért Cassius megverte, mire az illető följelentette a vezetőségnél." (416.) Harmadrészt a jegyzetek tehermentesítik a prózai fordítást, miáltal Nádasdy átirata elkerüli, hogy átlépje a határt a parafrázis felé.

A *Bánk bán* és *Az ember tragédiája* teljes szövegének, valamint a *Csongor és Tünde* nehezebb részeinek lefordítása jelzi azt a (pedagógiai szempontból sem érdektelen) törekvést, amely a klasszikus művek érthetővé/élővé tételére, megkedveltetésére irányul. Nádasdy megoldásai sok esetben provokatívak, gyakran vitathatók, ám sohasem önkényesek, hiszen az egyszerűsítést célzó műveletek maradéktalanul eleget tesznek a fordítói célkitűzésnek, hogy Madách a mai olvasó nyelvén szólaljon meg. A kötet kézbevételekor azt is érdemes tudatosítanunk, hogy Nádasdy prózafordítása – mint általában minden fordítás – hermeneutikai döntések sorozatának eredménye (különösen a kétes, homályos eredetű vagy poliszém szerkezetek esetében), tehát egy szuverén *olvasat. Az ember tragédiájá*nak Nádasdy Ádám-féle értelmezése. (*Magvető*)

BÉRES NORBERT

Ismeretlen ismerősünk

A holland nyelvű irodalom története, szerk. Gera Judit–Pusztai Gábor–Réthelyi Orsolya–Daróczi Anikó

Mai világunkban különösen nagy szükség van arra, hogy más népek kultúrájával és irodalmával ismerkedjünk. Legtöbben talán fogékonyak is vagyunk erre, különösen, ha úgy gondoljuk, hogy az a bizonyos kultúra nem is annyira ismeretlen. Ki ne tudna Hollandiáról néhány dolgot? Mélyföldek, szélmalmok, tulipánok. Ennél azért többre is telik az átlagos műveltségű magyartól. Tudjuk róla, hogy régóta protestáns ország, ez pedig azt is jelenti, hogy olvasó ország. Ahol a 16. században elterjedt, hogy csak a Szentírásnak szabad hinni, ott hamar elkezdték terjeszteni a kevésbé szent szövegeket is. Jó példa erre a mi Alföldi Nyomdánk (1561 óta) – és ezzel nemcsak párhuzamot vonhatunk a két ország között, hanem a számunkra oly fontos kapcsolat is eszünkbe ötlik: a korábbi századokban rengeteg debreceni diák tanult Hollandiában. Számos okunk van hát rá, hogy Hollandiára gondolva ne csak jól ismert tényeket idézzünk fel, hanem szívünk is megdobbanjon.

Ismerős tehát, de nagyon sok titkot rejtő ismerős. A számos szerzőt felvonultató kötettől azt várjuk, hogy ezeket fölfedje – és nem is csalódunk. Figyelmeztet már maga a cím is: *A holland nyelvű irodalom története*, vagyis nem egy ország, hanem egy nyelv irodalmáról lesz szó. Aligha lehet ma úgy irodalomtörténetet írni, hogy nem tartjuk szem előtt a nyelv alapvető dilemmáit. A folyamatosan megjelenő magyar